

ЕМИЛ ЗОЛА В БЪЛГАРИЯ (1840 — 1902)

ГЕОРГИ ЦАНКОВ

На 20 юли 1893 година в Булонския лес се стича цветът на френския литературен и артистичен свят. Върху безкрайната банкетна маса са подредени повече от 100 куверта. Две седмици преди това в парижките книжарници се е появил двайстият, последен роман от грандиозната епопея „Ругон Макарови“ на Емил Зола. Балзак намира сили да довърши своята „Човешка комедия“, затова пък Зола постига амбициозната си цел за двайсет и три години. От появилият се през 1870 година първи том — „Възходът на семейство Ругон“ — до „Доктор Паскал“, чрез разгърнатите съдби на повече от 12000 персонажи, пред очите ни се разстилат драматичните събития от френския обществен и интимен живот през втората половина на ХХ век. След появата на „Вертеп“ през 1877 година писателят се е превърнал в най-знаменитата фигура, дори неграмотните могат да ви разкажат за нещастията на Жервез и на красивата ѝ дъщеря Нана. Продават се пръстени, медальони, чинии, украсени с прочути сцени от романите, а на тържеството в Булонския лес възторжена реч държи самият Катюл Мендес.

По това време писателят вече е известен и на българските читатели, тъй като още през 1880 година в София, в „народната литография и печатница“ на братя Прошек, под претенциозното жанрово определение „Роман“ се е появила новелата „Смъртта на Оливие Бекайла“ в превод на Димитър Ц. Коцов: „В памет на покойния си баща — Ц. Коцов — посвещавам този си скромнен труд“, пише преводачът. Трудно му е да намери думи, да изрази сложните превъплъщения на героя, но несъмнено темата „жив погребан“, значима за балканския литературен ареал, го привлича. „Гладът ма съсипваше, аз бях длъжен да запра, за това защото главата ми се въртеше, ръцете ми станаха като отрепки. А умът ми са мътеше. Аз изсмуках няколко капки кръв от убития си палец. И изведнаж се реших: като си изцедих ръцете и са наситих от кръвта си, мен ми са някак облекчи тъгата и жаждата. После това аз се зачепих за гвоздеа с две ръце и най-после го извадих“ (с. 35-36). Пет години по-късно към друга новела на младия Зола — „Нана“ — се насочва Н. П. Пенчев, а неговият превод вижда бял свят в Търново, в печатницата на Киро Тулешков. До края на века славата на Зола продължава да расте, особено се прочува той с гражданската си позиция по аферата Драйфус, а нашият читател дори го среща като герой на може би най-популярния у нас роман-фейлетон „Капитан Драйфус“ на Виктор фон Фалк, където реални исторически личности се смесват с авантюрни герои. Всъщност ранният период от българската рецепция на Зола е свързан най-вече с разказите и новелите му, като двете крайности на възприемането можем да илюстрираме с включената през 1897 година в списание „Български преглед“ новела „Четири дена от

един живот” (г. IV, кн. V-VI, с. 7-41), предоставена от редактора на списанието Беньо Цонев, както и с представителния том „Разкази”, издание на списание „Библиотека” (1905—1906), преводач Тих. Наследников. Възпитаникът на Виенския и Лайпцигския университет Беньо Цонев се заема с побългаряване на творбата, той поставя на персонажите нашенските имена Лазар, Иванчо, Витка, Марийка, сякаш за да докаже близостта между социалната проза на Вазов и Зола. Ето как звучи текстът в неговата интерпретация:

„Витка стана бързо и ми подаде Марийка:

— На детето, викна, мен остави, мен остави!

Ячко беше вече хванал Витка и ми викаше:

— Тате, спаси Марийка. . . аз ще спася мама!

Черното беше току пред нас и ми се стори, че беше дърво. Ударът беше ужасен, сплавът се разби и по водния въртоп се посяха греди и слама” (с.41).

Наследников пък се стреми да докаже художествената значимост на френския белетрист, той подбира някои от най-хубавите „Приказки за Нинон”, както и характерни битови разкази. „Атаката при воденицата” например силно напомня финала на „Под игото”, а есето „Ковачът” е предвестник на шаблоните в пролетарската ни поезия: „О, как могъщ биваше Ковачът през големите горещини. До пояс гол, сизпъкнали и изпънати мускули, той приличаше на една от ония велики фигури на Микеланджело, които с върховно усилие са напрегнали своята мощ. . . Той се явяваше като възрасталия герой на труда, като неуморимото дете на настоящия век, което непрекъснато кове върху наковалнята оръдието на нашия анализ и което чрез огъня и желязото приготвява бъдещето общество.” (с. 41-42). Горедолу по същото това време младият хуманитар по душа Димитър Полянов пристига в Париж с твърдото намерение да следва медицина, за да помага на обезверените и нещастните. Той ще остане до 1902 година и постепенно ще реши, че мястото му е сред борците за социална справедливост, ще бъде омагьосан от могъщата фигура на ковача и от неговия създател. Полянов следи отблизо перипетията на делото Драйфус и знае едва ли не всеки ред от защитната пледоария на Зола „Аз обвинявам”. Само двама души преди него са се докосвали до епичното слово на романиста Зола, но никой от тях не е успял да предаде пълноценно неговия пребогат слог. Първият опит да бъдат пресътворени на български страници от знаменития роман „Разгром” е на Георги Фичев от 1895 година, но това е препревеждане през руски и силата на преводача достига само до 50-та страница. Първото изцяло преведено класическо произведение на белетриста се появява също в превод от руски през 1900 година в Стара Загора, поръчано е от книжарницата на Д. К. Кожухаров, а инициалите на преводачите са Ив. П-ов и Б. Ч. Върху 368 страници (сравнително пълен превод) е представен вероятно крайно необикновеният за тогавашната ни четяща публика „Человек-звяр”. „Ние не се ласкаем, че преводът е от съвършените, но разчитаме на снизходителна и справедлива критика” твърдят двамата смелчаци, които наистина са се натоварили с тежка задача, защото подобно натуралистично и изгълнено с психологически описания четиво е непознато у нас. Затова не бива да се учудваме, когато четем: „Червеният поток течеше посред гърдите на убитата, разливаше се по корема и до едната ѝ кълка, и на гъсти капки се стичаше по паркета”. (с.321) Едва ли е уместно тук да правим сравнителен анализ с по-късните преводи, защото Ив. П-ов и Б. Ч. си спестяват цялата картина на усещането на убицеца Жак, те нямат сили да обрисуват злоещото могъщество на дивия семец.

Годината е 1903, издателството — Стефан Георгиев, Варна, страниците 567. Димитър Полянов е започнал още в Париж своя превод на „Жерминал“, успял е да го подготви за по-малко от година и го представя пред читателския съд. Книгата става толкова популярна, че ще последват още 8 издания, сред които шуменското от 1918 година и софийското от 1942. В предговора си към изданието от 1942 г. Полянов пише: „За първи път „Жерминал“ излезе на български в превод на пишущия тези редове, още през 1903 година, но поради особени, изключителни причини, зависящи от нас, преводът съдържаше значителни грешки и недостатъци. Ето защо ние посрещнахме с готовност и радост предложението на издателството да дадем нов превод, достоен за тая знаменита книга. „Ето началото на романа според изданието от 1903 г.: „Сред голата равнина, под беззвездната, мастилено черна и гъста нощ, един човек следваше сам широкия път от Маршеен за Монсу, десет километра шосе, прорезващо направа, през цвекловите ниви. Напреде си, той не виждаше даже черната земя, а предусещаше безкрайния равен хоризонт само от уханията на мартенския вятър, от широките вихрове като над някое море, вледенени от помитането ширните мочурища и голи поля. Никаква сянка на дърво не чернееше небето, шосето се развиваше право, като стрела, посред непрозирната гъста мъгла на тъмнотата.“ За да добием добра представа за работата на преводача над езика, за еволюцията му за българското слово, ще дадем същия пример в новия му превод от 1942: „Сред голата равнина, под беззвездната мастилено-черна и гъста нощ, по главния път от Маршиен за Монсу — десет километра павирано шосе, което пререзваше направо нивята със захарно цвекло — вървеше сам човек. Настреща си той не виждаше дори черната земя и предусещаше безкрайния равен хоризонт само по духанията на мартенския вятър, по широките вихрушки, като над някое море, вледенени от преминаването им над обширни мочурища и голи поля. Ни една сянка на дърво не се очертаваше на небето; шосето се простираше право, като вълнолом, сред непрозирната мъгла на тъмната нощ“.

Още по-съществени са различията с късното издание от 1960 година, но тук вече несъмнено съществен принос има и редакторката Пенка Пройкова. Всъщност Полянов не е сред ония преводачи, които обогатяват с търсенията си българския език, той не е майстор на шлавната елегантна фраза и недостатъците на слога му личат още по-ясно при преводите на Балзак. Но що се отнася до верността на оригинала, до познаването на особеностите на френската реч — тук преводът е безпогрешен, с много усет той може да ни въведе в забоя, или както ще видим по-късно — да ни опише „търбуха на Париж“.

Задачата да се оценят достойнствата на множеството преводи на Зола (както и да се отбележат техните недостатъци) е особено трудно, поради огромното количество текстове. Всички романи от поредицата „Ругон Макарови“ имат български преводи, всъщност от цялото романово наследство на твореца нашият читател до ден-дневен не е получил само късните му (въобще по-малко превеждани по света) романи „Лурд“ и „Рим“ от трилогията „Три града“ и последните му произведения „Плодовитост“, „Истина“, „Справедливост“. След пробива в „Жерминал“ нашата публика е очарована от уменията на белетриста да рисува реалността, от пристрастието му към социални проблеми, които не са чужди и на нашия живот, затова съществува непрекъснат глад за нови и нови преводи, нови и нови преиздания, като неизменно тиражът им до 1944 година не пада под 5000 — максимален за нашето книгоиздаване от онези времена тираж, който всъщност е далеч по-голям,

като се имат предвид различните преводи. Не е трудно да усетим кои точно книги са се ползвали с най-голям успех: достатъчно е да споменем колко много са преводите на „Вертеп“, „Нана“, „Човекът-звяр“, „Мечта“, „Пари“. Рецепцията на Зола не се влияе от външни условия, тя е постъпателна, хармонична, няма десетилетие до края на 40-те години, когато поне по четири — пет негови книги да не са се намирали на книжния пазар. Затова не е необходимо да следим стриктно хронологията на изданията, а ще се постареем по-скоро да сравним търсенията на различните преводачи, за да осмислим промените в езика ни, все по-голямата му способност да отразява онези фойерверки от багри, битови детайли, психологически състояния, които превръщат великия натуралист в надвременен писател. Но преди да минем в сравнителен план към изследване на представянето на отделните романи от поредицата, сме длъжни да представим отделно още едно, според мен, най-ценно постижение на преводното изкуство, което доказва, че и в началото на века знаещият и можещият човек успява да намери еквивалент и на най-сложните оригинални фрази. Става дума за прекрасното издание на романа „Разгром“ от 1909 година в седмичното литературно списание „Ново общество“ от Иван Стойнов, човекът, който единствен в България ни е кореспондирал с Емил Зола. В края на 1899 година Стойнов изпраща до знаменития белетрист писмо, в което му изразява възхищението си от неговия талант и го моли да му представи авторските си права, за да предостави пред българските читатели някои от любимите си романи. Зола отговаря собственоръчно на Стойнов на 26 януари 1900: „Господине и скъпи ми събрате, с удоволствие ви предоставям правото да преведете на български език един мой роман, онзи, който Вие сам изберете. И ви моля само да ми изпратите един екземпляр от превода, когато се появи в отделен том. Сърдечно: Емил Зола“. Сигурен съм, че в библиотеката на Зола се пази и това луксозно издание на „Разгром“, макар и пристигнало седем години след тайнствената кончина на писателя. Ако трябва да сравняваме първия превод на Полянов с този на Стойнов, несъмнено ще отдадем предпочитанията си към втория, който е перфекционалист по отношение на фразите, стреми се да надскочи нивото на националното литературно слово, да предаде точно описания и състояния, нехарактерни до този момент за художествената ни реалност. За да придобием представа от постижението на Стойнов, ще сравним един епизод от романа с късния превод на Любен Велев, включен през 1979 година от „Военно издателство“ в поредицата „Световна военна белетристика“.

Стойнов: „Вагонът пореше, цепеше въздуха, като отнасяше товара войници в гъстия дим на тютюни и задушната горещина на нацедените тела, проглушавайки с неприлични песни и пьянски викове безпокойните станции, откъдето тренът минаваше покрай зиналите селяни, натърчели покрай плетищата. На 20 август те стигаха в Париж, а същата вечер пак заминаха и на другия ден слязоха в Реймс, на път за Шелонското поле“ (с. 41-42).

Велев: „Вагонът продължаваше да лети, като отнасяше човешкия си товар в гъстия дим от лулите и задушливата топлина на натрупаните тела и проглушаваше с мръсните си песни и пьянските си викове разтревожените станции, край които минаваше, както и уплашените селяни, накацали по плетите. На 20 август корпусът пристигна в Париж, на гарата Пантен, и същата вечер замина отново, за да отиде на другия ден в Реймс, на път за лагера в Шелон“. (с. 44)

Иван Стойнов скромно определя своя превод като „авторизиран“, веро-

ятно защото се притеснява от някои почти непреводими военни термини и реалии, но той притежава почти невероятно за началото на века чувство за езика и богата култура, помагача му да излезе с чест от всички тежки изпитания. Тези почти 500 страници на „Разгром“ са истински подвиг в историята на модерния български превод.

Преди да продължим, задължително е да отбележим едно важно условие за тъй интензивната рецепция на Емил Зола у нас. Неслучайно с него се захващат най-вече хората от „лявата страна на барикадата“. За социалистите и комунистите Зола е нещо като знаме, оръжие на класовата борба. Друг е въпросът, че те го четат и тълкуват невярно, че далеч по-сложно и противоречиво е съотношението му към работническата „класа“, а пък марксистическата утопия в действителност дори му е чужда. Възможността да бъде интерпретиран като просоциалистически гений, предопределя особения интерес към Зола и у нас, и особено в Съветска Русия, където събраните му съчинения имаха стотици преиздания и милиони тиражи. По тази причина след 1944 година Зола си остана любимец на книгоиздателите ни, макар че в едно представяне на романа „Труд“ през 1978 година съветският литературовед А. Пузиков предупреждава строго: „Утопическите идеи на Зола не издържат критика, но трябва да бъдем справедливи към неговите действително благородни намерения“ (Профиздат, 1978). Българските тесни социалисти се учат от Зола: брой 96 на Поляновия вестник „Наковалня“ е посветен на 25-годишнината от смъртта на писателя, а в следващия брой (от 13.10.1927) е поместена статията на пролетарския ни поет „Реваншът на Зола“, в която се казва: „Ясно е, че омразата към Зола бе класова омраза. И обратно, симпатиите и любовта, които хората на труда и на идеите питаят към великия романист, изобразяващ техните мъки и тегла, техните радости и надежди, тая тяхна симпатия и любов бяха също класова симпатия и любов. Истинската прослава на великия писател иде от душата на пролетариата, единствения верен и искрен ценител и пазител на всяка истинска слава.“ Цитираните редове са достатъчно основание Полянов да отдели години от своя живот за работа над преводите на Зола.

От рамките на подобно тълкувание обаче напълно излизат ранните книги на Зола, може би и затова те са далеч по-малко популярни у нас. Така например сензационния му роман „Мистериите на Марсилия“ получихме едва през 1992 година от издателството „Тренив и Тренив“, а четири години по-късно Красимир Мирчев го преведе за поредицата „Славата на Франция“ на плевенското издателство „ЕА“. Самият Зола не е държал особено на писания за пари полубулеварден роман за престъпниците в Марсилия, но затова пък се е гордял с издадената през 1867 година творба „Терез Ракен“, за която Сент-Бьоф ще каже: „Вашата творба е забележителна, добросъвестна и дори в известни отношения може да създаде епоха в съвременната история.“ През 1918 година Росица Танева превежда „Терез Ракен“ за издателство „Гутенберг“, София, като № 90-101 от поредицата „Модерна библиотека“. Но истинската наслада от текста идва едва с модерния превод на Пенка Пройкова, включен в шестомното издание на „Народна култура“, започнато през 1986 и завършено в началото на 90-те години. Почти незабелязан у нас преминава и вдигналият много шум във Франция трети роман на Зола „Мадлена Фера“, представен през 1940 година в художествена библиотека „Цветове“ на книгоиздателство „М. Г. Смрикаров“ в превод на Алдона Гелева. Критиката през 70-те години на XIX век е обвинявала писателя едва ли не в порногра-

фия, възмущавала се е от интереса му към човешките пороци. Тук за първи път Зола доказва невероятното си, почти импресионистично умение да извайва със слово красивото женско тяло. Преводачката Гелева се е опитала са следва размаха на въображението му: „Гийом почувства как се свива сърцето му при вида на тази могъща плът. Той следеше силното и гъвкаво движение на открития бюст, изящните линии на наведената шия и на кръглите рамене. Така той продължаваше, слизайки надлъж по изпъкващия гръбнак, обръщайки го с поглед до мястото, където крайчето на розовата гръд се показваше в сянката на подмишницата. Белотата на кожата, тази млечна белота на червенокоси жени, правеше да изпъква една черна луничка, която Мадлена имаше ниско на шията си. . . Целият този прекрасен бюст, тази плът, която меко се закръгляше на изящни цветя, измъчваше сърцето му с необясним страх.” (с. 110). Този психолог Зола се приема с повече резервираност в България, книгите му, сходни с „Терез Ракен” и „Мадлена Фера” са по-малко популярни, макар че именно от тях черпат вдъхновение любимци на българския читател от по-късни години като Мориак, Дюамел, Мороа и др. Не са особено популярни у нас и първите романи от поредицата „Ругон Макарови”. Така например „Възходът на семейство Ругон” до 1944 година е превеждан само веднъж, през 1936 година под името „Кариерата на Ругонови” от Георги Жечев, а и пред последните петдесет години има също едно издание в третия том от избраните съчинения (1986), преведен от Мария Масларова. Интересното тук е, че съвременната преводачка прекалено внимателно е следвала превода на предшественика си, всъщност се е задоволила с една редакция на вече издавания текст. Ето пример:

Жечев: „Революцията през 1848 година свари всички Ругоновци нащрек, раздразнени от несполуки и готови да изнасят сполуката, ако им се представи случай. Това бе едно семейство от разбойници на пусия, готови да ограбят събитията” (с. 65)

Съвпаденията с този текст на Масларова са далеч повече от допустимите, за да ги наречем случайни: „Революцията от 1948 година завари всички Ругоновци нащрек, отчаяни от лошата си участ, готови да изнасят съдбата, ако я пресрещнат на някоя скришна пътека. Това бе семейство от пладенишки разбойници, застанали в засада, за да издебнат удобния случай” (с.282). Така е в историята на превода: на всяка крачка ни дебнат както щастливи открития, така и неприятни изненади. Георги Жечев е човек с литературен усет и добро познаване на френския език, той доказва качествата си и при превода на „Плячка”, който има две издания: първото е в библиотека „Златни страници” на книгоиздателство Д. Маджаров от 1935 година, а второто е от 1943 година, в „Глобус”. Съвременният превод на „Плячка” е на Дора Попова, включен е във втори том на шесттомното издание.

По-интересна е историята на преводите на „Търбухът на Париж”, може би най-трудната за пресътворяване на чужд език книга на Зола, в която оживява невероятния свят на Халите, сред които бродят двойниците на Сезан, Клод и самия Зола, млад и гладуващ. Критиката нарича романа „симфония на сирената”, но това е вълшебна приказка за зеленчуците и плодовете, за месата и рибите, за всичко, което прави безсмъртна славата на парижкото тържище. Полянов се решава да преведе романа едва през 1942 година, когато е натрупал достатъчно опит, включва го в своята библиотека „Лъч”, която само за една година ще представи в негов превод „Жерминал”, „Вертеп”, „Земя”, „Човекът-звяр” и „Търбухът на Париж”. След 1944 година този ро-

ман е включен във втори том (1986 г.) на Зола, преведен е от Дора Попова под редакцията на Силвия Вагенщайн. Ето един миг от пазарската красота, който ни доказва мъченията на преводачите:

Полянов: „Тук-там пламваха тъмночервеният лак на кош с кромид, кървавата червенина на куп домати, тъмно-виолетовия цвят на сноп сини патладжани; докато едри репички, наредени като траурни плащове, образуваха още няколко черни дупки сред треперещите радости на дневното пробуждане. Клод ръкопляскаше на това зрелище. Според него тия „разбойници-зеленчуци“ бяха необикновени, безумни, непостижими.” (с.26)

Попова: „И тук-там, в панери, припламваха златистокестенявите лакирани главици на кромидата, кървавочервените купчини на домати, тъмнолилавите грамадки на патладжаните, докато големите черни репи, образуващи траурни плащеници, оставяха само няколко тъмнеещи петна в тази тръпнеща радост на пробуждането.” (с.313)

През 1942 година още един лъв творец, Пелин Велков, представя на читателите поредица от пет свои превода на прочути романи от Зола: „Горящото гърне”, „За една любовна нощ”, „Жерминал”, „Пари” и „Завоюването на Пласан”. Книгоиздателството, което осигурява тиражите, е „Глобус”. Велков за съжаление е преводач, комуто не може да се има доверие, той предлага крайно съкратени и елементаризирани текстове, а както ще се убедим покъсно, не се колебае и да попречи събратята си. Тук го споменаваме, защото единствено той е представил на български „Завоюването на Пласан”, един камерен и неособено сполучлив роман, който в поредицата „Ругон Макарови” предшества „Грехът на абат Муре”, преведен през 1936 г. от Стоян Русев (библиотека „Златни страници” на книгоиздателство „Д. Маджаров”), а след това и през 1987 година от Ерма Гечева за „Народна култура”. Русев не е слаб преводач, но той се стреми да не изгуби нишката на френската фраза, както и правят повечето интерпретатори на този мъчител на преводачи Зола, който виртуозно си играе със словото. За да покажем на какво е способен истинският тълкувател на белетриста, ще сравним постиженията на Русев и на Гечева, тъй като тя — според мен — е постигнала истинското съвършенство и в най-голяма степен е успяла да представи колко по-значим е Зола от елементарната ни представа за стила му, насаждана от добросъвестни, но лишени от мъгъщо въображение и усет интерпретатори. В словото на Гечева всяка дума живее, говори, диша, тъй както е и в оригиналните страници на „Грехът на абат Муре” — един непопулярен, но гениален шедевър на Зола.

Русев: „От най-отдалечените места, залени в слънце или на сянка, се издигаше една животинска миризма — топлината на общия устрем за оплождане. Всичко беше обзето от този трепет за раждане. Под всеки лист някое насекомо зачеваше, мухи хвърчеха, залепнали една за друга и не чакаха да се закрепят някъде, за да се оплодят. Самата невидима материя, атомите на тази материя, лобеха и се съвокуляваха, като раздвижваха почвата страстно — изобщо, целия парк прелюбодействаше” (с.174).

Ето и истинското звучене на този химн на свободната любов, отвеждащ ни най-близо до естествената философия на Зола, нека послушаме Ерма Гечева: „От най-далечните кътчета, от припечите, от усойте се издигаше горещата миризма на възбудени животни. Целият този гъмжащ свят бе обзет от нагона за размножаване. Под всяко листо се съвокуляваха насекоми, във всяка китка трева растеше род. Мухите хвърчаха слепени по две и дори не

чакаха да качнат, за да се съединят. Частици невидим живот, които населяваха материята, самите атоми на материята любеха, свързваха се, превръщаха парка в място за всеобщо съвкупление и земята се люлееше от сладострастие.” (с.194) Атомите на словото също имат свои незаменими правила за „съвкупление”: в един случай то е тайнство, в други просто механично триене. Затова и има преводи, които не ни казват нищо за оригинала, други ни препредават съвестно сюжета и идеите, а трети по магически начин сами се превръщат в оригинал. Това са звездни мигове, един от тях можем да доловим в този конгениален превод на Ерма Гечева.

„Негово превъзходителство Евгений Ругон” ни е известен от съкращения и сив превод на Пелин Велков от 1942 година. А сега стигаме до двата превода на „Вертеп”, една от най-четените книги на Зола. Първият е направен през 1927 година от критика и литератора Д. Б. Митов и е включен в поредицата „Бисери от знаменити романи на всемирната литература” на книгоиздателство и печатница „Ив. Г. Игнатов и синове”, като предговорът е на Асен Златаров. Вторият е на Димитър Полянов — в библиотека „Лъч”, 1943 година. Куриозното е, че тази книга има още три издания в „Профиздат” (от 1983, 1979 и 1970 година), но там в карето на преводача е вписан Никола Шивачев, който обаче не си е направил труда да превежда романа отново, а се е задоволил с перифразиране и осъвременяване на Полянов, като на места всъщност го е развалил. Между Митов и Полянов, категорично избирам постижението на „пролетарския бард”, защото Митов притежава тежка, лишена от емоция фраза. Ето и пример за „редакцията” на Шивачев, която същевременно дава добра представа за възможностите на Полянов (в скоби са сложени промените на съвременния преводач):

„Жервеза бе чакала Лантие (чак) до два часа сутринта. После, цялата разтреперана (трепереща), за гдето стоя по камизола на отворения прозорец (от стоенето по камизола на студения въздух пред прозореца), тя бе задрямала (тя се бе унесла), просната (проснала се) напреки върху (на) леглото, обзета от треска (трескава), с бузи измокрени (облети) от (в) сълзи.”

Съвпаденията са повече от допустимото, а и всъщност Шивачев разваля въздействието на Полянов, като същевременно оставя абсолютно същата граматическа структура на изречението. Той прави почти същото и при другите си преводи, за които ще стане дума по-нататък.

Между „Вертеп” и знаменитото и продължение „Нана” Зола пише доста различната си по звучене творба, която се нарича „Една любовна страница” — камерен, естетски роман за любовта между умиращото момиче Жана и нейния лекар. Произведението ни е познато от изданието в „Ив. Г. Игнатов и синове” през 1929 година в превод на Елена Весова и от поредното плагиатство (не му върви на Зола в това отношение у нас!), осъществено през 1946 година от Алфред Керемидаров (издателство „Нова литература”, София). Явно не са малко хората, които възприемат превода като доходоносен занаят и смятат, че могат да посягат безпрепятствено на чуждия труд, като лековерно се надяват, че предишните тиражи са отдавна забравени. Но ако не се в домовете, те се пазят в библиотеките и ето че след десетилетия на повърхността излизат срамни картинки.

Весова: „Жана гледаше Париж с големите си безжизнени очи. Лицето ѝ на козле се беше още повече удължило със строги черти; някаква сива сянка се беше спуснала от веждите, които тя беше свила; и в смъртта бледното ѝ лице имаше израз на ревнива жена. Куклата, с отметната глава, увиснали коси, изглеждаше мъртва като нея.” (с. 249).

Керемидаров: „Жана гледаше Париж с големите си безжизнени очи. Лицето ѝ на козле се беше още повече удължило, със строги черти, с някаква сива сянка, спуснала се от веждите, които тя бе сключила; и така, тя и в смъртта си имаше бледото лице на ревнива жена. Куклата, с отметната глава, с увиснали коси, изглеждаше също мъртва като нея.” (с.358). Както се казва, коментарите са излишни!

Първото издание на „Нана” в България е от 1928 година, сякаш читателската ни публика преди това трудно би понесла този тъй „пикантен” за българското ухо сюжет. Дължим пълния превод на Д. Б. Митов („Игнатов и синове”). През 1941 година към романа посягат още двама преводачи — Ст. К. Попов го включва в библиотека „Нил”, а в книгоиздателство „Звезда” Пелин Велков благополучно успява да обезобрази книгата, като сам се превръща в цензор на „еротичните” моменти. Съвременната конгениална интерпретация на романа дължим на неуморната Пенка Пройкова, включен е в трети том на шесттомното издание на „Народна култура” (1987), а през 1992 година излиза и като самостоятелен том в „Медиум 999 — Колибри”. Особени трудности предизвиква у преводачите глава седма, където Мюфа наблюдава голата Нана. Заслужава си да отделим малко място, за да сравним усета им за еротичното. Той е почти нулев у Митов, който говори, че „разшлетените ѝ жълти коси покриваха гърба с косми като лъвица” и се опитва да спаси образа в пасажа: „Тялото на Нана беше покрито със златист мъх. В нейната задница и бедрата ѝ се чувстваше животното. Това беше тя, златната муха, безсъзнателна като стихия, чиято миризма само разрушаваше света” (с.164). Верински има повече сетива за женската плът: „Той виждаше нейните полузакрени очи, полуоткрити устни, страстната ѝ усмивка на лицето, нейните жълти, разпилени коси се спускаха като грива по белия ѝ гръб. . . Под мекия риж мъх, който позлатяваше нейната кожа, Нана изглеждаше като излеяна цялата от кадифе. Това беше един златен звяр, безсъзнателен, като всяка стихийна сила, която развратява всеки с едното си само дихание” (с.171) Велков, както казахме, е направо смехотворен, той пропуска цялото описание на тялото на Нана и се задоволява да препише почти дословно един цитат от превода на Митов: „Тялото на Нана бе покрито със златист мъх. В задницата и бедрата ѝ се чувстваше животното. Ето, това е тя, златната муха, безсъзнателна като стихия, от чиято миризма само светът се рушеше” (с.132). Поне да беше махнал това паразитно „само” в последното изречение. Всъщност за първи път истинската „Нана” читателят получава едва през 1987 година: така ние се оказваме „достойни” за еротизма на Зола едва 100 години след смъртта на твореца. Да чуем словото на Пройкова: „Нана престана да се движи. Сплела ръце зад тила си, разтвори лакти и отметна глава. Той виждаше изотдолу притворените клепки, открехнатата уста, лицето ѝ, сгряно от самовлюбена усмивка; а разпуснатият златен кок покриваше гърба ѝ като мъх и от това кожата ѝ бе като кадифена; а в задника и краката ѝ на породиста кобила, в знойната ѝ плът с дълбоки дупли, имаше нещо хищно. Да, тя беше златна хищница, несъзнателна като природната стихия, и развращаващите хората дори само с миризмата си.” (с. 605). Тук вече и гривата, и задникът, и плътта са на местата си — още едно доказателство, че преводът не е занаят, а трудно изкуство.

Към така наречения „еснафски роман” „Врящото гърне” нашите преводачи не посмяват да посегнат, защото описателната стихия ги стряска, не ги очарова и „Женско щастие” — разказ за големия универсален магазин, представен за първи път у нас през 1947 година в библиотека „Знаменити романи”

от преводача Янко Богоев и след това препреведен едва през 1991 година за издателство „Атлантис“ от Дора Попова. Историята на работничката Дениз Бодю е съпроводена с невероятно описание на един заплашителен свят на вещи, достатъчно е да си представим чудовищното отделение за корсети: „Имаше цяла армия манекени без глави и без крака, изложили само бюстовете си, с гърди притиснати от копринения плат, като вълнуваща похотливост на недъгава плът и до тях върху къси пръти турнелите от конски косми и от тъкана дантела продължаваха редицата от тези дръжки за метла с големи, изопнати отгоре туловища, в чиито стойки имаше смешна несъобразност“ (с. 449), реди геройски изречението Богоев, а Дора Попова се опитва да постави нещата по местата им и да разгълкува внушенията на Зола: „Построена бе цяла армия от безглави и безноги манекени, под коприната се открояваха торсът и плоският кукленски бюст, възбуждащи някаква нездрава чувственост; недалеч, провесени на греда, се виждаха турниори от конски косъм и „брилянта“, а по краищата на тези напречни греди стърчаха огромни, опънати задници в непристойни, карикатурни очертания. (с. 428)

Скромна е популярността у нас и на „Радостта да се живее“, но затова пък единственият превод на този великолепен роман е дело на блестящия поет, прозаик, есеист и преводач от гръцки и френски Стефан Гечев, който го подготвя през 1976 година за издателство „Народна култура“.

Ето че достигнахме до несъмнено най-популярния у нас роман на Зола — „Жерминал“, който сякаш като знак на съдбата излиза в оригинал точно на „жерминал“, на 21 март 1885 година. Ясно е защо „Жерминал“ толкова често се е преиздавал: той е много полезен за работническата кауза, на него посвещават преводаческите си усилия Полянов и Симидов. Само Поляновите преиздания са шест: 1903, 1918, 1942, 1944, 1947 и 1960. Три пъти е представян от „Профиздат“ превода на Никола Шивачев (1968, 1973 и 1984), а за шесттомното издание бе направен и нов превод на романа от Жанет Узунова (1987). „Жерминал“ на Симидов излиза в „Ив. Г. Игнатов и синове“ през 1927 година. Вече отделихме доста място на вариантите на Полянов, добри думи могат да се кажат и за постижението на Симидов, трудно е да се определи защо Шивачев е трябвало да разваля постигнатото от Полянов в своята „редакция“, а Жанет Узунова ни дава възможност да почувстваме, че философията на Зола съвсем не е еднозначна и че всъщност въобще не става дума за „пролетарски химн“, а за дълбоко изследване на несъстоятелността на пролетарската идеология. Това особено ясно се чувства в образа на революционера Суварин, който се тюхка, че в „Русия всичко пропадало“, а другарите му, прословутите нихилисти, се „превърщали в политикани“ (с. 352 — изданието от 1987 година).

„Творбата“ е роман, посветен на авторовата младост и на светоусещането на импресионистите. Както отбелязва преводачът Александър Филипov (1928, „Ив. Г. Игнатов и синове“) в предговора си, това е произведение със „светъл, одухотворен реализъм, свободен от грубите крайности на натуралистичните разработки“. За съжаление преводът е доста несръчен, дори екземплярът, който четох в Народната библиотека, бе редактиран от възмутен читател, който негодуваше от фрази като „вечерта падаше, готова да се отдаде на първия силен да я овладее мъж“ (с. 67).

Димитър Полянов издава своя превод на „Земя“ през 1942 година в библиотека „Лъч“, а през 1986 година Никола Шивачев дава своя интерпретация на Издателството на БЗНС, като този път върви по собствени пътища. Несъмнено това е най-натуралистичната, най-изпълнената с просторечия книга

на Зола, тя стряска мнозина естети и възхищава ценителите на експресивно-то слово. При Полянов „жените се запръжват”, а при Шивачев „надигат поли”, пролетарският поет превежда „Рон” като „Краставо село”, а един от много характерните моменти в повествованието двамата ни представят по следния начин:

Полянов: „И като повдигна кълка над потъналата в здрач долина, той изпусна една презрителна и мощна пръдня, сякаш за да смаже земята” (с. 283)

Шивачев: „И надигайки задник над потъналата в мрака долина, той пусна една презрителна и мощна пръдня, сякаш искаше да смаже земята” (с. 291)

Интересно е отношението на българския читател и издател към следващия роман от поредицата „Мечта”. Литературоведът Гено Генов, който е съставител на шесттомното издание на „Народна култура” и пише послеслови към всеки от включените там романи, определя произведението като „романтичен експеримент”. Зола искал да създаде поема за любовната страст, но напълно целомъдрена, раздъфтяла в сянката на една стара романска катедрала. „Мечта” има четири български превода: първият е на издателство „Цвят” от 1921 година, включен е в библиотека „Отбрани романи” под номер 26, преводач е Цанко Добруджалиев. Вторият е в „художествена библиотека „Цветове” на издателство „Смрикаров”, годината е 1942, а преводач е Борислав Вечеров. След това през 1946 година, книгоиздателство „Сл. Г. Бонев” публикува новия превод на Дора Белчинска (под редакцията на Георги Савчев). Накрая романът е включен в шесттомното издание, през 1987 година в превод на Елка Русева. Добруджалиев трудно намира думи, за да опише атмосферата на старинната катедрала, според него „колосалната маса на църквата преграждаше тясната градинка”, а сянката на катедралата е „религиозна, гробищна и чиста” и „мирише на хубаво” (с. 13-14). Вечеров е разбрал, че „исполинската маса на църквата преграждаше тясната градинка”, а сянката според него е „благочестива, гробовна, чиста и доставяше истинска наслада” (с. 19-20). Белчинска отново решава, че „исполинския ръст на църквата преграждаше градината”, а за нея сянката „действуваше благочестиво, пречисто, доставяше блаженство” (с.18). Нека обаче чуем и цялата картина, такава, каквато я е създал Зола и е успяла убедително да я предаде Елка Русева: „На юг тясната градинка се преграждаше от величествената снага на катедралата: най-напред от заоблените стени на страничните параклиси, чиито прозорци гледаха към цветните лехи, после от устремения към висините корпус на централния кораб, придържан от подпорните дъги, и накрая от огромния, покрит с оловни листове покрив. Нивга слънце не проникваше в градината, в нея избуяваха единствено чимшир и бръшлян, ала неизменната сянка, която се спускаше от гигантското туловище на кораба, бе мека, сянка набожна, гробовна, чиста и уханна.” (с. 474-475).

Сякаш пълна противоположност на „Мечта” е следващият роман на Зола — „Човекът-звяр”. Това е зловеща и инстинктивно фрейдистка история, в която мнозина критици виждат двама главни герои — престъпника, овладян от непреодолимото влечение да убива и локомотива, едно живо, ужасяващо същество, което изсмуква силите на хората, сякаш излязло изпод перото на Стивън Кинг. Вече говорихме за ранния (от 1900 година) превод от руски на „Человек-звяр”, но след него до 1944 година има още три: на Вл. Ив. Касъров (Пловдив, книжарница „Отец Паисий”, 1921), отново под името „Человек-звяр”; Димитър Симидов през 1930 година дава модерното заглавие на романа „Човекът-звяр (този превод е представен от „Игнатов”; през 1943

година в „Глобус“ излиза и преводът на Димитър Полянов, който е преиздаден в издателство „Лъч“ през 1946. Най-новият превод е на Пенка Пройкова за шесттомното издание (том пети). Заслужава си още веднъж да проследим как се е променяло усещането за езика, как грубостта на наподобяването е била постепенно заменяна с все по-адекватни до идеята на Зола словосъчетания, докато се е стигнало до съвършенството на Пройкова. И така:

Касъров: „Но Жак се удивляваше: той чуваше сумтенето на животното, грухтенето на дива свиня, ръмжението на лъв, после той се успокои и разбра: това бе неговото собствено дишане. Най-после, най-после той бе удовлетворен, и огромно наслаждение го обхвана след удовлетворяването на това вечно желание. Жак изпитваше гордо удивление и все повече увеличаващо се съзнание на своето превъзходство на самец.” (с. 250-251 от том 2)

Симидов: „Изведнъж Жак се учуди. До ушите му достигна някакво животинско хъркане, прилично на грухтене на глиган, на ръмжене на лъв. Но веднага се успокои: тези звуци излизаха от неговото гърло. Най-сетне, най-сетне, значи той бе доволен? Той бе убил! . . . Да, той извърши това! Една необузdana радост го понесе в пълното удовлетворение на вечното желание. Той изпитваше една горда изненада, едно възвеличаване на своята мъжка сила.” (с. 324).

Полянов: „Но Жак се учуди. Той чуваше грухтене на звяр, грухтене на глиган, рикание на лъв: и се успокои, разбрал, че чуваше себе си да диша. Най-сетне, най-сетне! Той беше се задоволил — беше убил! Да, той бе извършил това. Безгранична радост, огромно наслаждение го повдигаше, почувствувал пълното наслаждение на вечното желание. Той изпитваше от това внезапна гордост, разширяване на своето могъщество на самец.” (с.313) Това като че ли е най-слабият превод на Полянов: неточни и прибързани решения, езикът е лош, стилът просто не отговаря на експресията на оригинала.

Пройкова: „Жак се стресна. Чу някакво ръмжене на звяр, грухтене на глиган, рев на лъв. Но се успокои: той издаваше тези звуци, дишайки. Най-сетне! Най-сетне бе задоволил страстта си, бе убил! Да, той го бе извършил! Овлaда го неистова радост, огромно щастие, че бе удовлетворил напълно заветната си мечта. Изпитваше гордата изненада на самца, осъзнал неимоверната си мъжка власт.” (с. 313). Едва ли има какво повече да се добави или да се редактира — след Пенка Пройкова стилистите остават без работа!

„Пари” е сред най-интересните постижения на Зола, една притча за могъществото, която е своеобразен предшественик на „Великият Гетсби” от Скот Фицджералд. През 1934 година с трудната задача да ни въведе в света на bankerите се захваща Минко Думанов, който предлага в издателството „Д. Маджаров” съкратена версия на творбата. През 1942 година от постижението му се възползва познатият ни вече Пелин Велков, който пуска леко редактирания и поразвален превод на Маджаров под свое име и дори го преиздава през следващата година (библиотека „Лазури” на издателство „Звезда”. Единственият пълен превод на романа дължим на Никола Шивачев — „Профиздат”, 1981 година). Когато не редактира Полянов, този преводач има и неловки постижения, едно от които е неговата интерпретация на „Пари”. Ето един характерен епизод, представен по Думанов и по Шивачев (а да цитираме Велков е безсмислено, защото той като кученце следва Думанов).

Думанов: „Париж лежеше опиянен, мечтаещ за неизчерпаеми богатства и върховно господство. В ясните вечери тържественият град със своите екзотични ресторангчета се превръщаше в пазар, в който удоволствията се про-

даваха под открито небе; тогава настъпваше часът на безумието, на бесното и гибелно веселие, което обхваща великите столици в навечерието на упадък и разрушение.” (с. 113)

Шивачев: „В ясните вечери от огромния, празнуващ град, разположил се в екзотични ресторанти, превърнат в колосален пазар, в който наладата се продаваше свободно под звездите, вилнееше последният изблик на безумието, радостната и ненаситна лудост на големите столици, застрашени от разрушение.” (с. 267)

Вече говорихме за преводите на „Разгром”, така че вървим към финала на „Ругон Макарови”, към последния роман от цикъла „Доктор Паскал”. Неговото първо издание на произведението излиза през 1932 година, като подлистник на вестник „Наковалня”, а второто е от 1946 — издатели Маджаров и Бакърджиев. Новият превод на „Доктор Паскал” е включен в том пети (1987) на шесттомното издание и го дължим на великолепната Ерма Гечева. Постижението на Полянов е традиционно, но си заслужава да се насладим на една от ключовите фрази на романа и на цялата епопея в интерпретацията на Гечева: „Това е цял един свят, едно общество, една цивилизация; целият живот със своите лоши и добри прояви е тук; в неговата ковачница с огън и труд всичко се оправя. . . Да, днес нашето семейство би могло да даде достатъчно материал на науката, чиято надежда е един ден да открие законите, по които нервните и кръвните отклонения математически възникват в даден род вследствие на едно първоначално органично увреждане и които според средата определят у всеки отделен индивид от този род чувства, желания, страсти, всички човешки естествени и инстинктивни изяви, чийто сбор получава названието добродетелност или порочност.” (с. 430). Тези думи са прекрасно обяснение за популярността на Зола, за уменията му да надскочи конкретното време и място и да предложи общочовешки рецепти, които едновременно стряскат и вълнуват.

Романите на белетриста след края на Ругонови вече нямат тази сила, те са пропиити от угощични идеи, а персонажите са само бледи сенки на предпоставените тези. Затова и се превеждат и преиздават далеч по-рядко. „Париж” има само един български превод от 1928 година, дело на Димитър Симидов (издателство „Ив. Г. Игнатов и синове”, поредица „Любими романи”). Същият превод излиза отново през 1946 година в издателство „Четиво”. Пак Симидов се заема с трудната (и досадна) задача да направи пълен български превод на късния роман „Труд”, излизал при „Игнатов” през 1930 и през 1946 — в „Четиво”. Сякаш за да оправдае профила си, издателство „Профиздат” поръчва и нов превод на Никола Шивачев от 1978 година. Шивачев няма нищо против както обичайно да поглежда в превода на предшественика си, така че никакви особени постижения в тези последни преводи не са възможни.

Естествено, Зола не е само романист, ние вече споменахме, че разказите му също се радват на читателско внимание, а за да бъдем изчерпателни, ще посочим и останалите издания на кратките му творби. С особена популярност се ползва новелата „Наводнението”, представена за първи път през 1895 година от Георги Палашев (Плевен, печ. Бакърджиев и Рачев), същият превод излиза още два пъти — през 1896 и през 1910 г. През 1918 г. за „Универсална библиотека „Хемус” нов превод преди Райна Атанасова. През 1962 година превода на Йордан Павлов е издаден от „Народна младеж”. През 1919 година в едно томче Д. Б. Митов събира „Нана” и „Смъртта на Оливие

Бекай”, дружество „Финансов живот” през 1930 година предлага нов анонимен превод на „Нана”. Интересно е постижението на младия Константин Константинов, който през 1912 година представя своя интерпретация на „Приказки на Нинон” за „Всемирна библиотека” на Александър Паскалев. Любопитен е и превода на Ран Босилек на откъс от „Жерминал”, озаглавен „Под земята”, при това е издаван два пъти от „Хемус”, през 1923 и 1931. Анонимен преводач публикува в издателство „Посредник” легендата „Кръв” през 1926. Като приложение на „Икономия и домакинство” през 1925 година се появява преводът на Теодора Пейкова на „Зовът на умирающата”, а в томчето „Анжелина” (1943, изд. „Лотос”) Ст. Флоров е събрал шест разказа и новели, сред които са „Наводнението”, „На лов за стриди”, „Жак Дамур” и „Една любовна нощ”. Последната новела има и самостоятелни издания, превеждана е от Цанко Добруджалиев за издателство „Цвят” (1917, 1918, 1930, 1934). Любопитен откъс от романа „Париж” в превода на Симидов дава начало на „Спортна колоездачна библиотека”, през 1934 година я издава в Русе Аспарух Емануилов, а откъсът е озаглавен „Една очарователна утринна разходка до Сен Жерменската гора на велосипеди”. През 1977 година в поредицата „Факел” на „Профиздат” излизат разказите „Празникът в Коквил”, подбрани и преведени от Никола Шивачев.

Поради огромната популярност на Емил Зола често в печата се появяват статии за него, а още през 1920 година в универсална библиотека „Хемус” е публикуван критико-библиографичният очерк „Емил Зола” от Зинаида Афанасиевна Венгерова. През 1943 година Димитър Полянов пуска от печат в издателство „Гологанов” своя превод на „Животът на моя баща Емил Зола” от дъщеря му Дениз Льо Блон — Зола. Непознати доскоро оставаха само литературоведските и публицистичните статии на твореца, но през 1988 година бе попълнен и този пропуск с шестия том от избраните му съчинения. Марта Савова е подбрала най-значимото от „Моят салон”, „Експерименталният роман”, „Литературни документи, етюди и портрети”, „Писателите натуралисти” и от публицистичните томовете „Поход” и „Истината шестува”, както и някои от най-интересните писма на Зола. Така кръгът, отворен още приживе на писателя, се затваря. Българският читател притежава почти всичко, което той е писал и обича неговите книги. Той изгълта с удоволствие и романизираната биография на твореца „Добър ден, господин Зола” от Арман Лану (1987 година). На българска земя Зола се чувства добре, защото най-талантливите ни преводачи от френски са му подготвили безсмъртие.